

Специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього Нового часу

К. В. Івангородський

СЕЛЯНСЬКА ВЕРСТВА ПІВДЕННОЇ КИЇВЩИНИ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Суспільство, якою б не була його форма – це продукт взаємовідносин людей. Впродовж такої взаємодії люди певним чином організують свої взаємини і підтримуються історично зумовлені норми поведінки. При цьому суспільство – це також саморегулятивна складна система, в якій всі суспільні явища та процеси нерозривно пов'язані та взаємодіють один із одним. Водночас не існує суспільства без структури, а ієрархічний порядок ніколи не буває простим, кожне суспільство – це розмаїття, множина, і цей поділ виступає його сутністю. Складна життєдіяльність суспільства виступає як діалектична єдність системи основних сфер та системи основних видів людської діяльності, з яких друга є підсистемою першої. Особистість же сприймає духовний вплив суспільства через призму того соціального середовища, в якому вона перебуває. Тому соціальні відносини є тим фундаментом, на якому відбуваються етносоціальні процеси, що ведуть у свою чергу суспільство до самоідентифікації в контексті етнічної визначеності та структурують його з огляду на пріоритети конкретної спільноти людей.

В історії можна спостерігати й періоди, коли соціальна активність набуває відчутних обертів, що веде до суттєвих (радикальних) змін соціальних відносин, структур, а відповідно й форм. Стосовно етапу, котрий досліджується нами, можна сказати, що він був одним із таких періодів, коли відбулися суттєві соціальні трансформації не лише в суспільстві тогочасних українських земель, а й всієї Європи. Так, XVI ст., на думку Ф. Броделя, було "по всій Європі періодом пришвидшеного соціального просування, майже біологічного зрушення за своєю стихійністю" [1, 405]. В Україні прискорення пульсу суспільного життя особливо виразно, як стверджує Н. Яковенко, виявилось не на споконвіку обжитих, густозаселених теренах Галичини, Західного Поділля чи Волині, а в південних і в південно-східних обширах понад Диким Полем, "які й були власне Україною в стислому тогочасному розумінні" [2, 144]. Центральне місце в цьому регіоні безсумнівно посідала Полуднева Київщина. Автор ставить за мету з'ясувати місце селянської верстви Південної Київщини в системі соціальних відносин XVI – першої половини XVII ст.

В цей час через Польщу в український соціум входить станова система організації суспільства, причому станова належність людини на цьому етапі була на одній сходинці з категоріями віросповідного та "національного" самовизначення. Не викликає сумнівів і те, що в загальному вимірі українське

суспільство було в XVI – першій половині XVII ст. феодальним. Попри суперечливість і багатовимірність цієї категорії, основним, на наш погляд, імперативом цього явища була структура соціальних відносин панування – підлеглості. При цьому в такому суспільстві ніхто повністю не вільний, оскільки за ієрархією хтось від когось обов'язково залежить. Відомий фахівець з цієї проблематики – М. Блок стверджує: "Це було суспільство радше нерівне, ніж ієрархізоване: суспільство радше володарів, ніж аристократів; суспільство кріпаків, а не рабів. Посеред загального безладу для авантюриста існувало надто багато можливостей, людська пам'ять була надто короткою, а регулярність соціального розшарування надто погано забезпеченою, щоб дозволити утворення стабільних суспільних каст" [3, 449]. Отже, феодальне суспільство – це суспільство чітко розподілених і зафіксованих звичаєм чи законом соціальних ролей [4, 168].

Безвідрадний склад населення Південної Київщини в цей час, згідно з влучним твердженням П. Куліша, "заключав у своїй сутності те саме відносно майбутнього, що заключає в собі жолудь відносно велетенського дуба" [5, 2]. У свою чергу В. Антонович пояснював це тим, що станові та суспільні відносини знаходилися в XVI і XVII ст. ще в перехідному стані [6, 42]. Яскравим фактом невинного зростання динаміки соціального життя українців є те, що менше, ніж за 60 років, було видано три "литовські статуту", що було винятковим явищем у феодальному суспільстві, адже, як правило, в ньому раз видані закони століттями залишалися незмінними. На думку польського історика середньовічного права Ю. Бардаха, це пояснюється тільки швидкими темпами змін соціальної структури і відповідно емансипацією литовсько-руської шляхти від зверхності українських князів [7, 71].

В цьому контексті виділяється і певна відособленість соціального розвитку окремих українських земель, зокрема й Південної Київщини в XVI – середині XVII ст. Це було пов'язано передусім з віддаленістю від політичного центру і Великого князівства Литовського – Вільно, а згодом і Речі Посполитої – Кракова. Важливим фактором також слід визнати досить тривалий статус Київщини як удільного (автономного) князівства, котре знаходилося під орудою авторитетної династії Олельковичів. Ще однією обставиною, яка зумовлювала специфіку місцевого соціального життя, було порубіжне розташування цієї території, що створило своєрідний воєнізований суспільний організм, а "специфіка географічного положення Київської землі диктувала традиційні способи самозахисту" [8, 63]. З іншого боку, порубіжна специфіка фактично нівелювала домінуючий соціальний статус шляхти, оскільки "найменший утиск відчувався на кресах сильно" [9, 43].

У південно-східних регіонах України волості мали передусім військове значення. Подібну волостну організацію на чолі з отаманами відтворювали і козаки на порубіжних степових просторах. І хоча тут також панували феодальні відносини, багато маєтків належало особам, які не мали шляхетського становища, але "селища под собою держат" й від них "доход себе имеют" [10, 25 – 26]. Значні земельні володіння в Південній Київщині захопили й міщани. Так у 1552 р. бачимо, що в Каневі "земля по полям возле города мещанам на пашню была вольной... однако недавно князь Владимир Путивльський... начал на тех землях брать десятину с пашень мещанских..." [11, 91].

Крім козацтва і міщанства в цій степовій воєнізованій зоні жило, звичайно, й селянство. Щоправда різкої межі між селянством, міщанством, козацтвом і дрібною шляхтою (боярством) в Південній Київщині не простежується і на початку XVII ст. Тут селянство вважало себе особисто вільним, а більша його частина мала зброю і вміло нею володіла ("ручницы мають и стреляти добре уміють"). За таких умов, в яких перебували у цьому регіоні шляхетські землеволодіння, феодал не міг робити основний акцент у соціальних взаєминах на відробіткову ренту: тут було більше можливостей стягувати з середнього виробника продуктову або грошову ренту в прямій чи посередній формі, аніж примусити його працювати [12, 196]. Тому ми не можемо говорити про яскраво виражені феодальні відносини стосовно південних староств Київського воєводства впродовж XVI – першої половини XVII ст. Місцеве селянство й надалі визнавалося офіційними властями Речі Посполитої однозначно як "непослушне".

На відміну від Галичини, Волині і Західного Поділля в Полудневій Київщині не визріли внутрішні регіональні умови для покріпачення та "опоячення" селянства, адже соціальна специфіка краю явно не сприяла таким процесам. На думку О. Яблоновського, така специфіка пов'язана була з відсутністю тут магнатського землеволодіння, а натомість з домінуванням королівщин, які стали до того ж основою хутірського господарства козаків [13, 648]. Однак замість того, щоб роздати місцеві "пустині" вільним служилим людям, що мало колись місце на Підляшші, як стверджує той же дослідник, відразу "цілими країнами", з розпоршеними по ній хуторами, в яких мешкало вільне і "непослушне" населення, було роздано між князями та магнатами. "Це було великою політичною та економічною помилкою, можливо неминуче фатальною в суспільних взаєминах" [14, 138]. Адже, як констатує інший польський історик, ці землі були "останнім притулком для селян" [15, 51].

Поступово з початку XVII ст. і на цих землях магнати змушують селян працювати на себе. Досить часто для цього застосовували завершення терміну слобод, на яких селяни були вільними не лише особисто, але й від податків. Внаслідок цього в краї досить часто на землевласника дивилися до того не з ненавистю, а навпаки з повагою і часто пана називали "добродієм". Запроваджувати на своїх володіннях слободи шляхтич змушений був з огляду хоча б на те, що у його сусіда, як правило, також були аналогічні "осади", на які могли перейти його поселенці, а повернути їх законним шляхом можна було лише засобом війни із сусідом. Тому, як стверджує П. Куліш,

"чим далі вглиб українських пустель від центрів старого шляхетства, тим більше змінюється характер панських і селянських відносин, тим менше залежала вбогість побуту від підданості селянина волі поміщика, тим простіше і незалежніше тримав себе підданий у присутності свого пана" [9, 42]. Можливо, тому сучасник подій, польський гуманіст Б. Папроцький писав, що "не розрізнити, хто [тут] пан, а хто слуга; немає у них ні на грош гордості (мається на увазі шляхетська пихатість поляків. – К. І.); слава цього народу поширена скрізь, і залишиться за ними на вічні часи, хоч би Польща й загнула" [16, 108].

Своєрідна соціальна аморфність структури населення південних староств Київщини в XVI – першій половині XVII ст., на думку П. Клепатського, була "гармонією у взаєминах різних груп населення", причому "в Черкаському повіті ця гармонія виявляється в найбільш яскравому світлі" [17, 384 – 385]. Адже, незважаючи на те, що черкаське боярство мало чимало відомих родів (Глинські, Домонти, Капусти та ін.), їм доводилося "самостійною працею експлуатувати свої володіння". Разом із тим, нечіткість соціальних страт у Південній Київщині стосувалася не лише прошарків еліти, а й інших верств. Зокрема, з цього приводу В. Владимирський-Буданов відзначає: "Взагалі на цій далекій окраїні межі класів суспільства змішувалися: козаки входили і в стан міщан, але проте самі міщани, будучи багатими землевласниками, несли боярську службу: "прежде, при князе Константине Острожском, бояре обязаны были являться на службу со всеми своими людьми, а мещане, которые держат пасеки должны были стновиться о дву-конь в сборе; а теперь все это смешалось: не только у мещан, но и у иног боярина на службу государскую коня нет и поистине даром живут при замке". При цьому й сама "розмаїтість класів була малою" [18, 58, 102].

Внаслідок цього в регіоні найпоширенішим було спільне землекористування. Так, у Каневі "земля по полях мещанам на пашню была вольною" [19, 39]. Не зачепила общинного землекористування й волочна поміра 1557 р., тому-то "волок нет... в земли Киевской... и у волостях Поднепрских" [20, 452]. Поступово на місцеві землі наступає магнатство Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої. Значного розмаху роздача землеволодінь спостерігається вже за часів великих князів Олександра і Сигізмунда I Старого. З іншого боку, місцева адміністрація (старости і воєводи) досить багато землі віддавала у володіння церкві та боярам, що формувало основи приватної власності на землю й у цьому регіоні. А на бояр "полуднева Київщина була особливо багата" [21, 140].

Динаміка соціальних відносин у регіоні "перебувала в хаотичному бродінні" [22, 76]. Однак важко не погодитися з Н. Яковенко, що "станові перегородки між малим шляхтичем, боярином, козаком і міщанином на прикордонних територіях, загрожених небезпекою, важили небагато". Оскільки "на перше місце висувався чинник професійної солідарності "збройного люду" [8, 249]. Характерними слід визнати коливання у визначеннях соціального статусу черкаського міщанина середини XVI ст. Зубрика, якого тогочасні акти називають і "землянином" (боярином), і "міщанином", і навіть "козаком". Отже, "перетікання" боярства, міщанства

і козацтва в цей час "допускалося зовсім вільно" [23, 84]. Своєрідна структура "черкаського суспільства", на думку П. Клепатського, "ніде в інших повітах Київської землі не зарекомендувала себе такою солідарністю, як в Черкаському, а ця солідарність, з іншого боку, свідчить про відсутність різкої диференціації в масі населення" [17, 388].

Щоправда, в тогочасних джерелах видно окремо "мещан", відділених від "посполства" [24, 219]. Справедливим буде відзначити, що, зрештою, в регіоні взагалі на цьому етапі спостерігаються "завше мещане [і] немає інших подданих в том [Корсунском] старостве, яко на пограничном местцу", тому й збігли селяни ставали тут відразу міщанами [25, 316, 348 – 349, 354]. Частиною міщанства залишалось і козацтво, котре також поступово "оміщанюється". З іншого боку, в джерелах чітко простежується також відмежування козаків від селян: "...козаков немало и хлопов простых..." [26, 137зв.]. Хоча на середину XVI ст. козакування було лише промыслом, яким займалися всі прошарки населення прикордоння. Тому в цей час "на Київщині важко знайти шляхетську родину, котра у той чи інший спосіб не мала зв'язків з козацтвом" [8, 268]. Більше того непрямым чином місцева шляхта навіть сприяла масовому покозаченню населення. Це видно зокрема із записки, поданої на вальний сейм у 1618 р. невідомою особою: "Україні панове старости, особливо магнати... не думають про те, щоб навести порядок, який сприяв би державному благу... Говорять так: кому хочеш вільно, давши підстарості червоний злотий, вийти на козацтво, а як козак-розбишака повернувся з розбою, тоді з підстаростою і розділить те награбоване..." [27, 177].

Стосовно вище зазначеного процесу можна звернути увагу на той факт, який свого часу зацікавив М. Костомарова. Так, дослідник відзначав: "Польська шляхта, сама того не знаючи, сприяла збільшенню та посиленню козацького стану. Займаючи в Україні, особливо на лівому боці Дніпра, розлогі, але малозаселені землі, вони запрошували до себе переселенців, обіцяючи їм користі; це називалося "закликати на слободи". Українці бігли до них з Волині та Червоної Русі (Галичини. – К. І.). Ці новосели часто приходили на слободу і відразу ж тікали до козаків" [28, 48]. Крім цього, з джерел випливає ще така причина покозачення шляхти, як засіб пограбування сусіда-шляхтича: "...на змове з козаками" [29, 19].

Шляхетська організація, як відомо, завжди діалектично пов'язана з селянством. Якщо не так легко було позбавити селянина його прав, то ще важче було позбавити шляхтича його привілеїв. Тому, як влучно підкреслює Ф. Бродель, шляхта, "заглиблена в життя селян, змішана з ним, водночас і захищала й пригнічувала його" [1, 213]. В Південній Київщині селянство не було таким безправним, як на решті території України. Так, в середині XVII ст. Г. Боплан пише, що "на королівщинах, які даються лише у пожиттєве користування, шляхта не має над селянами беззастережного права" [30, 102]. А ось як в цей же час інтерпретує соціальні відносини на українському порубіжжі сама шляхта (ймовірно, ці слова належать А. Кисілю): "...Недобрим є такий лад..., [де] через єгипетське рабство селянин спочатку зубожіє, потім, пішовши на слободи, розгульяться, а потім потроху, коли немає за що пити, зібравши натовп, нападають, вбивають шляхту, грабують будинки; шкода

суперечити дідичним панам, котрі підвищують [для селян] податки, але якщо підданих розганяти, то тим самим пани роблять їх своїми данайцями..., а через непосильні податки піддані мусять... пустишити маєтності Речі Посполитої, який же у цьому сенс? ...Добре мати селянина для послуг, але треба його так, як віцю стригти, а не знімати шкуру[!]..." [31, 133 – 134].

Досить красномовна, проте не менш логічна толерантність. Тому слід відзначити, що в Речі Посполитій взагалі досить мало було селян-кріпаків у прямому розумінні цього поняття. В XVI – першій половині XVII ст. лише близько чверті селян України перебували на становищі закріпачених, причому серед них зустрічається частина таких, що були дрібними власниками й які самі використовували працю наймитів [32, 76]. При цьому не назвеш драконівськими й повинності залежних селян. Так, підсусідки, городники, загородники та інші групи залежних селян, маючи в розпорядженні кілька моргів землі, віддавали феодалу натуральну ренту: 1 – 2 відра меду, "куниця", інколи кілька пудів зерна або від 2 до 30 грошей з диму [33, 204 – 205].

Щоправда, із дедалі більшим проникненням у Полудневу Київщину фільваркового господарства впродовж першої половини XVII ст. податки для селянства невпинно зростають і тут. "1635. Сейм бул на котром побори великіі настали...", – пише автор Львівського літопису [34, 114]; "...в нашей Ляхской земли всегда нестерпимая налога...", – кажуть ченці Густинського монастиря в 1642 р. [35, 58]. Зростають і суперечки (і досить часто збройні) за землю між усіма соціальними верствами регіону: козаками, шляхтою, міщанами, духовенством, від чого передусім страждало місцеве селянство. Книги Люблінського трибуналу, в якому розглядалися всі подібні справи цього періоду, рясніють значними епізодами з усіма подробицями щодо суперечок за землю і в Південній Київщині також [36]. Звідси і відчутне посилення напруги в регіоні впродовж першої половини XVII ст. Слід погодитися з тезою О. Мальченка, що "життя в українських воєводствах кінця XVI – першої половини XVII ст. було безперервною війною" [37, 94]. Не менш справедливо відзначає й М. Любавський, на думку якого в кінці XVI – першій половині XVII ст. "боротьба за землю в Україні стала, можна сказати, всезагальною і набула досить жорстокого характеру" [38, 349].

На тлі цього не слід забувати і про те, що у межах феодалного суспільства людина жила в стані постійної та болісної непевності й тривоги. І це була тривога колективна, оскільки вся спільнота (а на південнокиївському порубіжжі поготів) була озброєна, а тому загроза існувала постійно, щодня й загроза (не лише втрати майна, а передусім – життя) висіла над кожним індивідом. У цьому суспільстві, як влучно відзначає М. Блок, "насильство проникало в самі глибини соціальної структури та ментальності. Воно, – продовжує історик, – лежало в основі економіки; за часів, коли обміни були рідкісними... чи можна було знайти надійніший засіб збагатитися, аніж воєнна здобич або гноблення людей?" [3, 420]. Щодо південних старостів Київщини першої половини XVII ст., то місцеве населення, за влучним твердженням І. Каманіна, "незадоволене порушенням старих "прав

вольних, християнських, добрих, справедливих" та введенням неприємних і чужих йому "новин", почало рухатися ще далі на південь або виступало на боротьбу із польськими панами" [39, 4].

Тим більше всі місцеві селяни вміло володіли зброєю, внаслідок воєнної специфіки регіону, а також мали значну підтримку з боку козаків, які, будучи дрібними землевласниками, також не бажали засилля магнатів і шляхти. Тому шляхта змушена була визнати зростання незадоволення селян, як це видно зі скарги С. Древецького і Я. Хмелецького від 1642 р., які говорять щодо "злой, уродзонеї ненависти хлопской напротивко народови шляхецкому, а звласча панов своих" [40, 357]. І хоч селяни "уходил, кто куды знал, но нигде ничего не улучал доброго" [41, 109]. Оскільки ж "не похотели быть под панскою справою – учинилися самоволны по прежнему, и по городом урядников и Ляхов и Жидов побивали и грабили, и кастелы пожгли..." [35, 3].

Отже, динаміка соціальних відносин у південних старостах Київського воєводства в XVI – першій половині XVII ст. мала досить специфічне спрямування, не властиве решті тогочасних українських земель. Позначена порубжіним (а отже, вельми екстремальним) способом життя місцевого соціуму, вона зумовила, по-перше, розмитість соціальних перегородок між основними верствами населення; по-друге, відсутність у регіоні стабільного приватного шляхецького землеволодіння, що робило тутешню селянську верству особисто вільною. З розвитком і посиленням козацтва значно знизилася небезпечність цієї території, що у свою чергу позначилося досить скоро на масштабному і стрімкому проникненні й у Південну Київщину великого фільваркового господарства польських магнатів і шляхти, в якому сповідувався принцип потужного визиску селян, яке мало бути все покріпачене.

Вступивши, таким чином, у соціальний конфлікт із місцевим селянством, яке звикло вільно господарювати на власній землі, а також із землевласницькими інтересами досить міцної в економічному відношенні верстви козацької, новоприбула шляхта спричинила відчутне зростання соціальної напруги. Вона стала й однією з основних причин тих етносоціальних потрясінь, які могутнім вибухом струснули в першій половині XVII ст. не лише південнокиївське порубжжя, а й усю Річ Посполиту.

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.: У 3 т. / Пер. з фр. – Т. 2: Гри обміну. – К., 1997.
2. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997.
3. Блок М. Феодальне суспільство / Пер. з фр. – К., 2001.
4. Гуревич А.Я. Категорії середньовікової культури. – М., 1972.
5. Кюлли П.А. История воссоединения Руси: В 3 т. – Т. 1. – СПб., 1874.
6. Антонович В.Б. Очерк административного, общественного и словесного быта Юго-Западного края в XVI и XVII столетиях // Чтения в историческом обществе Нестора летописца (Далі – ЧИОНЛ). – Кн. 2. – К., 1888.
7. Бардах Ю. Литовские статуты – памятники права периода Возрождения // Культурные связи народов

- Восточной Европы в XVI в.: Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения / Под ред. Б. Рыбакова. – М., 1976.
8. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.
 9. Кюлли П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340 – 1654). – Т. 1. – М., 1888.
 10. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов (Далі – Архив ЮЗР). – К., 1883. – Ч. 6. – Т. 1.
 11. Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – К., 1886.
 12. Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963.
 13. Jablonowski A. Wstę. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow – Braclaw) // Zrodla dziejowe. – Т. XXII. – Warszawa, 1897.
 14. Jablonowski A. Zasielenie Ukrainy // Ateneum. – Warszawa, 1888. – Т. 1.
 15. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль; Львів, 1996.
 16. Кюлли П.А. Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – М., 1877.
 17. Кленатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. – Одесса, 1912.
 18. Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). – К., 1891.
 19. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959.
 20. Архив ЮЗР – Ч. 8. – Т. 4. – К., 1907.
 21. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В II т., 12 кн. – Т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях. XIV-XVII в. – К., 1998.
 22. Сфилменко О.Я. Історія України та її народу. – К., 1992.
 23. Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. – Кн. 8. – Отд. 2. – К., 1894.
 24. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 2. – СПб., 1848.
 25. Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5.
 26. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДАУ). – Ф. II. – Оп. 1. – Спр. 1.
 27. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908.
 28. Костомаров Н. Южная Русь и казачество до восстания Богдана Хмельницкого // Отечественные записки. – 1870. – № 1.
 29. ЦДАУ. – Ф. II. – Оп. 1. – Спр. 6.
 30. Боплан Гійом Л. Де. Опис України / Меріме П. Богдан Хмельницький / Пер. з фр. – Львів, 1990.
 31. Відповідь на Сентенцію про заспокоєння Війська Запорозького 1649 р. // УІЖ. – 1999. – № 6.
 32. Брайчевський М.Ю. Конспект історії України. – К., 1993.
 33. Мишко Д.І. Соціально-економічні умови формування української народності (Становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV – першій половині XVI ст.). – К., 1963.
 34. Львівський літопис // Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971.
 35. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 3. – СПб., 1865.
 36. З цього приводу див. регести трибунальських записів, опубл.: Zrodla dziejowe. – Т. XXI: Wzciagi z summarysza aktow trybunalskich / Wyd. A. Jablonowski. – Warszawa, 1894.
 37. Малецько О. Шляхетські наїзди у світлі масткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий

- аспект) // *Київська Старовина*. – 1997. – № 3/4.
 38. Любавский М. К. *Обзор истории русской колонизации с древнейших времён и до XX века*. – М., 1996.
 39. Каманин И. М. *Очерк гетманства Петра Сагайдачного* // *ЧИОНЛ*. – Кн. 16. – Вып. 1. – Отд. II. – К., 1901.
 40. *Воссоединение Украины с Россией: Док. и мат.: В 3 т.* – Т. 1. – М., 1953.
 41. Срезневский Н. *Запорожская старина*. – Ч. 2. – Кн. 2. – X., 1834.

В.А. Кочерга

АГРАРНА ПОЛІТИКА ІВАНА МАЗЕПИ

Актуальність дослідження проблеми зумовлена не тільки тим, що в науковій літературі їй не приділялося достатньої уваги, але й прикро що її фальсифікували за радянських часів. На жаль, сучасна українська історіографія до кінця не пододала стереотипи класової ідеології, коли йдеться про соціально-економічну політику гетьмана Мазепи. Скажімо, дослідники В.Семененко і Л.Радченко в статті "Ліквідація української державності наприкінці XVII – у XVIII ст." пишуть, що Мазепа у внутрішній політиці зміцнював кріпосницькі домагання старшини [1, 138-140]. Історик П. Михальчук в посібнику "Історія України" підкреслює хибну думку, що Мазепа "надавав право українській шляхті закріпачувати своїх селян" [2, 89]. Подібних прикладів, на жаль, досить багато. Відтак є нагальна потреба не тільки спростувати хибні погляди на Мазепу та його аграрну політику, але й аргументовано показати, як він дбав про долю віками скривдженого селянства України. Це і є метою пропонованої статті.

У своїй внутрішній політиці гетьман І. Мазепа в центрі уваги поставив завдання переглянути соціально-економічні відносини у Гетьманщині, які склалися за часів його попередників. Труднощі, що постали перед ним, були зумовлені Коломацькими статтями, які він змушений був підписати, приймаючи булаву гетьмана. Зокрема, ст.7, в якій закріплювалися права і привілеї козацької старшини щодо збирання податків з посполитих та виконання ними натуральних повинностей [3, 134]. Звичайно, ми не забуваємо, що гетьман Мазепа був сином феодальної епохи, а відтак чимало зробив для зміцнення старшинського панування. Насамперед це позначилося на старшинському землеволодінні. Старшина заповідливо освоювала ще вільні, так звані "вільні військові" і вже не вільні, що належали козакам, землі. Процес мобілізації землеволодіння знайшов своє завершення в концентрації маєтків у руках окремих старшин. Зросла загальна площа старшинського землеволодіння, яке перетворилося із звичайного раніше володіння "до ласки войскової" на "зупольне" володіння, тобто повну власність [3, 113]. Уряд сприяв землевласницьким прагненням старшини. У листі до царів 11 лютого 1691 р. Мазепа писав, що колишні гетьмани, особливо Іван Самойлович, грубо відбирали маєтності посполитих і віддавали старшині.

Логічним наслідком цього було цілковите злиття старшинського землеволодіння з шляхетським, яке так чи інакше збереглося від польських часів. Існування нехай порівняно нечисленних, але досить значних володінь на звичайному шляхетському праві поруч з незрівнянно більшою масою нових володінь, які хоч

фактично і були в повному розпорядженні козацької старшини, але ще не стали її повною власністю, свідчило про те, що станове оформлення старшинської верстви до гетьманства І. Мазепи ще не було завершено. Однак саме за часів Мазепи обидві групи землеволодіння не тільки фактично, але й юридично зливаються в одне – старшинське володіння.

З цього погляду дуже цікавий універсал 13 вересня 1690 р. Чернігівського полковника Я. Лизогуба. У ньому полковник, відкидаючи претензії шляхетських фамілій на відновлення шляхетського права власності на всі земельні володіння, які належали шляхті перед Хмельниччиною, встановлює рівність прав на земельні володіння як для шляхти, так і для козацької старшини. Логічним висновком було зрівняння в правах шляхетського й старшинського землеволодіння, які відтоді зливаються в одну групу нового старшинського володіння на старому шляхетському праві.

Джерела нагромадження старшинського землеволодіння в кінці XVII – на початку XVIII ст. були різні. До них можна зарахувати наступні: спадщина, надана гетьманською (або полковницькою) владою, часто стверджена царською владою; "займанщина" (хутори й "слободи"); "купля" – сплати за борги або за провину; легації (особливо характерні для пастирського землеволодіння). Ці джерела відомі ще з попередньої епохи, але за часів гетьмана І. Мазепи кількісне зростання кожного з них створює яскраву картину мобілізації землеволодіння [4, 111].

Насамперед надзвичайно збільшується надання маєтків старшині й духовенству (здебільшого монастирям) гетьманською владою або полковниками. На жаль, неможливо дати повну статистичну картину, оскільки багато земельних універсалів не збереглося. Однак уже значна кількість відомих нам земельних універсалів Мазепи (близько тисячі) безперечно свідчить про зростання старшинського землеволодіння. Цікаві дані маємо щодо цього по окремих полках. За матеріалами "Генерального слідства про маєтності" 1729 р., у Чернігівському полку було роздано за Мазепи 48 маєтків, тоді як Самойлович роздав 27. Подібне зустрічається і в інших полках [4, 112].

Вже в перші дні й місяці свого гетьманування Мазепа видав низку універсалів, які або стверджували старі володіння (це була звичайна форма при обранні нового гетьмана), або створювали з фонду так званих "вільних військових" маєтностей як тих, що були раніше в безпосередньому розпорядженні гетьманського уряду, так і конфіскованих у родичів та прибічників Самойловича. Щедре роздавання земельних універсалів за перші роки гетьманування Мазепи (1687 – 1689) пояснюється головне тим, що новому гетьманові потрібно було віддячити своїм однодумцям або взагалі забезпечити собі якнайширше коло прихильників серед старшини. Відтак було підписано 38 відповідних універсалів.

Друга хвиля надання земель Мазепою припала на період 1699-1701 рр. Вона була пов'язана, очевидно, з подальшим зростанням старшинської верстви, яка мала тепер змогу наполегливіше висувати перед гетьманським урядом свої соціально-економічні й політичні вимоги, особливо в умовах ліквідації